KONSEPT TIPOLOGIYASI VA UNING O‘QITISHDAGI AHAMIYATI

Ulugmuratova Sohiba Azamatovna
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, PhD Doktorant:
Samarqand O‘zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada konsept tushunchasining lingvistik, psixolingvistik va kognitiv nuqtai nazardan shakllanishi, lisoniy moddiylashuvi, struktur qatlamlari va ularning funksional vazifalari yoritilgan. Konseptning individual va jamoaviy ongdagi aks etishi, tafakkur va nutq faoliyatidagi roli, botiniy nutq jarayonida yuzaga keladigan semantik va pragmatik bosqichlari izohlangan. Shuningdek, maqolada konseptning maydoniy modeli asosida uning yadrosi va chegaraviy qatlamlari o‘rganilgan, tushuncha, obraz, aksiologik va etnomadaniy qatlamlar alohida ajratib ko‘rsatilgan. Konseptni ona tili va adabiyot o‘qitish metodikasida o‘rganish zarurati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Konsept, tafakkur, botiniy nutq, psixolingvistika, kognitiv lingvistika, konseptual qatlamlar, semantik model, individual ong, jamoa ongi, lisoniy moddiylashuv, maydon modeli, etnomadaniy qatlam,

Annotation: This article covers the formation of the concept from a linguistic, psycholinguistic, and cognitive perspective, including the linguistic materialization, structural layers, and their functional roles. The reflection of the concept in individual and collective consciousness, its role in the activity of thinking and speech, semantic and pragmatic stages arising in the process of botanic speech are explained. The article also explores its core and boundary layers based on the concept's field model, with the concept, image, axiological, and ethnomadic layers being singled out separately. The concept is based on the need to learn the native language and the methodology of teaching literature.

Keywords: concept, thinking, Botanic speech, Psycholinguistics, cognitive linguistics, conceptual layers, semantic model, individual consciousness, collective consciousness, linguistic materialization, field model, ethnomadic layer,

Аннотация: В данной статье освещаются формирование понятия концепции с лингвистической, психолингвистической и когнитивной точек зрения, языковая материализация, структурные слои и их функциональные функции. Объясняются отражение понятия в индивидуальном и коллективном сознании, его роль в мышлении и речевой деятельности, смысловые и прагматические этапы, протекающие в процессе Ботанической речи. Также в статье на основе полевой модели понятия исследуются его ядро и пограничные слои, отдельно выделяются понятие, образный, аксиологический и этнокультурный слои. Обоснована необходимость изучения понятия в методике преподавания родного языка и литературы.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: концепция, мышление, Ботаническая речь, психолингвистика, когнитивная лингвистика, концептуальные слои, семантическая модель, индивидуальное сознание, коллективное сознание, языковая материализация, модель поля, этнокультурный слой,

Kirish

Konseptni alohida lisoniy hodisa sifatida o‘qitishdan oldin uning o‘z ma’nodoshlariga bo‘lgan munosabatini bilish kerak ya’ni shu tushunchani ifodalovchi terminlardan bittasiga to‘xtash kerak.

Biz yuqorida aytilganidek maskur tushinchaning konsept deb atalishini maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Konsept ham lisoniy va adabiy tushuncha bo‘lgani uchun leksik hodisa sifatida ona tili o‘qitish metodikasida, adabiy hodisa sifatida adabiyot o‘qitish metodikasida o‘rganilishi kerak.

Konsept individual va jamoa onggi uchun bir xilda xos hodisadir. Individual, ya’ni alohida shaxslar tafakkur faoliyatida yuzaga keladigan konseptlar jamoaviylariga nisbatan mazmun va shakl jihatidan turli xil hamda keng qamrovli bo‘ladilar, chunki umumiylikka (jamoaviylikka) alohida shaxslar tajribasi, tafakkuri umumlashmasi orqali erishiladi. So‘zsiz, har ikki turdagi konsept ham tashqi dunyo, voqelik qiyofasining ongda aks etishi natijasida hosil bo‘ladi. Lekin bu voqelik haqiqiy ko‘rinishga ega bo‘lish bilan bir qatorda, xayolan tasavvur qilinayotgan voqelik bo‘lishi ham mumkin. Bunday ikki xildagi borliq qiyofasini aks ettirayotgan konseptlarni bilishga oid va badiiy konseptlar guruhlariga ajratish imkoni yo‘q. Voqelik qiyofasining oddiy va badiiy tasviri o‘rtasida o‘tib bo‘lmaydigan jarlik bo‘lmasa kerak. Zotan, badiiy tasavvur ham shaxsning voqelikni bilish tajribasiga, shu tajriba jarayonida orttirgan bilimiga tayanadi. To‘g‘ri, badiiy konsept bir oz murakkabroq sharoitda shakllanadi. Psixolingvistlar inson ongli faoliyati ijrosi uch bosqichli, ya’ni rejalashtirish, ijro etish hamda qiyoslash harakatlari bosqichlaridan iborat ekanligini ta’kidlagan edilar. Xuddi shu bosqichlar har qanday turdagi konseptning yaratilishi faoliyatida o‘z “kuchi”ni ko‘rsatadi. Ammo oxirgi bosqich badiiy konsept yaratilishida o‘zgacha ahamiyatga ega, chunki badiiy ijod faoliyatida shaxsiy nazorat kuchliroq kechadi. Inson har qanday holatda ham o‘z faoliyati, harakati natijasini oldindan rejalashtirish, natijasini ko‘ra bilishga intiladi. Bundan tafakkur (aniqrog‘i – nutqiy tafakkur) faoliyati ham istisno emas. Insonning voqelikni idrok etish va shu idrok jarayonida tug‘iladigan konseptning tasviriy shaklini tanlashda to‘liq erkinlikka ega emas, bu yerda ehtimolli reja o‘z kuchini yana bir bor namoyish qiladi. Mumkin bo‘lgan muqobil variantlardan eng maqbulini tanlash uchun muqobillik doirasi bosqichma-

ISSN 3030-3907

bosqich torayib boradi va eng oxirgi bosqichdagina maqsadga muvofiq shakl, sxema ma’qul topiladi.

1. Konseptning lisoniy moddiylashuvi ong va til tizimi o‘rtasidagi hamkorlikning mahsuli hisoblanadi. Konsept shakllanishining boshlang‘ich nuqtasi voqelik bo‘lagi (predmed) haqidagi tasavvur - obrazning yuzaga kelishidir. Bu obraz oddiy sxema yoki shakl bo‘lib qolmasdan, balki mazmunli hodisadir. Lekin, voqelik - ong - lisoniy belgi o‘rtasidagi bunday uzviylikni oddiy takrorlash ko‘rinishida talqin etmaslik kerak. Sababi, ong voqelikni lisoniy belgi vositasida oddiygina aks ettirmaydi, balki sub’yekt uchun muhim bo‘lgan belgi-xususiyatlarni ajratadi, hamda ular asosida idrok etilayotgan ob’yekt (predmed, hodisa) ning namunaviy modelini yaratadi.

2. Konseptning lisoniy moddiylashuv jarayoni muhim mental bosqichni bosib o‘tadi. Lisoniy voqelanish rejasi paydo bo‘lgan zahotiyoq uni amalga oshirish uslubiizlanadi. Reja hamda “so‘zsiz” model nolisoniy yoki “botiniy nutq” jarayonida yuzaga keladi.

Xullas, botiniy nutq jarayonida konsept, birinchidan, ma’lum mazmun shaklini olsa, ikkinchidan, lisoniy belgi tanlovi bosqichiga tayyorgarlik ko‘radi.

3. Tilshunos uchun eng muhimi tafakkur birligi bo‘lgan konseptning tilda (aniqrog‘i nutqda) aks etishini ta’minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarni aniqlashdir.

4. Konsept tushunchasi tilshunoslikda bugun yoki kecha paydo bo‘lgani yo‘q. Yillar o‘tishi bilan turli mamlakatlarda turli olimlar bu mavzuga turlicha fikr bildirib kelganlar.

Tildagi qarindoshlikni ifodalovchi terminlarning kelib chiqishini, etimonini aniqlash tilshunoslik fani oldida turgan vazifalardandir.

Kognitiv lingvistika vakillarining aksariyati konseptning maydoniy tashkil topishini tan olishadi. Konsept o‘zagi kalit so‘zning to‘g‘ri ma’nosini o‘rganish va uning sinonimlari hamda antonimlari semantikasini o‘rganish asosida belgilanadi. O‘zakka katta hissiy-yaqqol konkretlikka ega qatlamlar, yorqin obrazlar kiradi. Konsept chegaralarini mavhumroq ma’nolar tashkil qiladi. U turli mualliflarning har xil matniy manbalarda sochilgan va konseptning talqiniy qatlamini tashkil etuvchi tavsiflar bo‘yicha o‘rganiladi. Ajratilgan qatlamlar hosila munosabatlaridadir, har bir keyingi sath mavhumligi oshishida. Konsept aniq struktura, qatlamlar qat’iy izchilligiga ega emas.

Ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan konseptning tushuncha, obraz, pragmatik va aksiologik (qadriyatli) qatlamlari ajratiladi. Har bir aniq holatda ular ustunlikning turli darajalariga ega, komponentlari orasidagi munosabatlar konsept

ISSN 3030-3907

aks ettirayotgan mohiyat va konsept turi bilan aniqlanadi. Xususan, biz tadqiq etayotgan konseptda uning pragmatik tarkibiy qismlari muhim rol o‘ynaydi.

Bizningcha, o‘rganilayotgan sohada konseptning quyidagi struktur qatlamlarini alohida ajratadi:

1) superkategorial qatlam – mavhum qatlam bo‘lib, mazkur konsept (predmetlik, jarayon, miqdor, belgi) bo‘lgan konseptosfera sohasiga ishora qiladi;

2) torroq ma’no hosil qiluvchi xususiyati bilan ajralib turuvchi kategorial qatlam;

3) predmetlt-mantiqiy belgilar majmuidan tashkil topgan tushunchaviy qatlam;

4) dunyoni bir etnotil uyushmasi a’zolari tomonidan o‘ziga xos ko‘rishni aks ettiruvchi farqli belgilarga ega etnomadaniy qatlam;

5) u yoki bu til sohiblari har birining predmet-hissiy tasavvurlarini ifodalovchi obrazli-assotsiativ qatlam.

Shuningdek, leksik ma’no strukturasidagi muqobillikka ko‘ra denotativ, signifikativ va pragmatik qatlamlarlar ham aniqlanadi.

Konsept strukturasi bundan batafsilroq va yuqorida aytilgan barcha qatlamlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, konseptning tubandagi struktura elementlari alohida ajratiladi:

1) hissiy obraz(ideal modellar, sxemalar, prototipik tasavvurlar).

2) implikativ imkoniyat – mazkur toifa ob’ektlari uchun bashorat qilinadigan ehtimolli aloqalar, munosabatlar, bog‘liqliklar va ta’sirlar strukturasi haqidagi tizimli umumiy tasavvur;

3) mavhum tushuncha;

4) baholovchi-pragmatik ahamiyat.

“Kognitiv terminlarning qisqacha lug‘ati”da konseptga quyidagicha ta’rif berilgan. “Konsept – bizning ongimiz (aqliy faoliyatimiz) mental va ruhiy imkoniyatlari hamda inson bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimi birligidir; xotiradagi mazmundor birlik, mental leksikon (xotiradagi botiniy lug‘at tizimi), konseptual tizim va fikr yuritish tili (lungua mentalis) hamda inson psixikasida voqelik qiyofasini aks ettiruvchi tuzilmadir.”

Psixolingvistlar ham konseptni nolisoniy tabiatga ega bo‘lgan murakkab tuzilma sifatida qaraydilar. Konsept – shaxsning bilish va kommunikativ faoliyatida o‘z-o‘zidan yuzaga keladigan, harakatchan perseptiv-kognitiv-affektiv tuzilmadir. U inson ruhiy hayoti qonuniyatlariga bo‘ysunadi va shu jihatdan nazariy tilshunoslik ilmiy tavsifi mahsuli bo‘lgan tushuncha va ma’no hodisalaridan farq qiladi. Ushbudan ma’lum bo‘ladiki, psixolingvistlar konseptning shakllanishini yakka shaxs (individ) tafakkur faoliyati bilan bog‘laydilar. Konseptni til sohibining “milliy xotirasi”da lisoniy ifodalangan holatda saqlanadigan “jamoa ongi”ning mazmundor birligi sifatida talqin qiladi.

ISSN 3030-3907

Adabiyotshunoslar talqinida esa, konsept individual ma’no, mazmun hodisasi bo‘lib, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ma’noga ishoradir hamda ushbu individual xususiyat ma’lum muhitda namoyon bo‘ladi. Zotan, konseptlar, umumiy bo‘lish bilan bir qatorda, ma’lum kontekstda namoyon bo‘ladigan ko‘plab mazmuniy chekinish, to‘ldirilishlar imkoniyatlariga egadirlar.

Ma’lumki, ong insonning ijtimoiy mavjudot sifatida bajaradigan ruhiy-psixologik faoliyatining yuqori bosqichidir. Quyi bosqichlarda esa voqelikni idrok etish bilan bog‘liq amallar, ya’ni ko‘rish, sezish, his etish, tasavvur qilish kabilar bajariladi. Xuddi shu amallar yuritishga turtki bo‘ladi, tafakkur faoliyati, o‘z navbatida, borliq haqida fikr, tushuncha, g‘oya tug‘ilishiga sabab bo‘ladi. Shaxs ongida paydo bo‘lgan ushbu tushuncha-g‘oyalar, dastavval, sub’ektiv mazmunli bo‘lsalarda, keyinchalik ideal tus olishib, madaniy mahsulot ko‘rinishini oladilar masalan, til birliklari, san’at asarlari va boshqa semiotik belgilar sifatida.

Demak, borliq haqidagi bilim ilk bosqichda ob’ektiv dunyoning sub’ektiv tasavvuri ramzida yuzaga keladi va faqatgina “madaniylashish” bosqichidan o‘tgandan so‘ng ijtimoiylashadi va jamoa ongi mulkiga aylanishi mumkin (barcha tug‘ilayotgan sub’ektiv tasavvur, tushunchalarning bir yo‘sinda jamoa ongidan o‘rin olishi shart emas). Shunday ekan, konseptni individual tafakkur jarayonida, shaxsning voqelikni bilishga intilishi natijasida hosil bo‘ladigan birlik sifatida qarash ma’qulroq, uning lisoniy qolipda jamoa ongidan joy olishi esa, ma’lum vaqt oralig‘ida kechadi va konseptual tizim birligi maqomiga ega bo‘lishini talab qiladi. Haqiqatdan ham, konsept predmet-hodisalar haqida ma’lumotga ega bo‘lish va to‘plangan ma’lumot asosida kuzatilayotgan hodisalarni tavsiflash hamda tasniflash imkonini beradi. Tasniflash amalining ijrosi ma’lumotga ega bo‘layotgan shaxsning hayot tajribasi, uning jamiyatda qabul qilingan guruhlarga ajratish qonuniyatlar bilan tanishligi bilan bevosita bog‘liqdir. Bu, o‘z navbatida, borliqni o‘zlashtirishning sub’ektiv tajribadan ijtimoiy haqiqat yoki jamoa ongiga qarab o‘sib borishidan dalolat beradi. Bundan ravshanki, konseptning tug‘ilishi beixtiyorlikdan ratsionallikka qarab yo‘l olayotgan tafakkur faoliyatining natijasidir. Biz hozircha tafakkur jarayoni qanday kechishini bilmaymiz, lekin ularning ba’zilari ongli ravishda kechishini, ya’ni ratsional aqliy faoliyat xususiyatini olishini tasavvur etishimiz mumkin.

Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmed obrazi yetarlicha aniq vaikkilamchi o‘rinni egallagan bo‘laklari mavhumlikka ega bo‘lish bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o‘zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakteriga ega ekanligini e’tirof etish ma’quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab

ISSN 3030-3907

tartibli bo‘lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo‘ladi.

Predmet - hodisalarning ongli idrok etilishi va ularning tasavvurda obraz hosil bo‘lish yo‘li bilan jamlanadigan bilim turlicha shakllanadi va har xil xarakterga ega bo‘ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishidagi konseptlar shakllanishiga sabab bo‘ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi. Tadqiqotchilar leksik va frazeologik konseptlar bilan bir qatorda, grammatik (aniqrog‘i, sintaktik) konseptlar guruhlarini ham ajratishni taklif qilishmoqda .

Har qanday holda ham egallangan bilimning shakllanishi va tizimlashtirilishning asosiy vositasi til tizimidir. Tafakkur birligi va mental hodisa sifatida yuzaga keladigan konseptning lisoniy voqelanishi ham nutqiy tafakkur faoliyati natijasidir.

Dastlabki o‘rinda konseptning lisoniy modellashuvi ong va til tizimi o‘rtasidagi hamkorlikning mahsuli ekanligini unutmaslik kerak. Oldin aytilganidek, konsept shakllanishining boshlang‘ich nuqtasi voqelik bo‘lagi (predmet) haqidagi tasavvur-obrazning yuzaga kelishidir. Bu obraz oddiy sxema yoki shakl bo‘lib qolmasdan, balki mazmunli hodisadir. Boshqacha aytganda, sub’yekt obrazning oddiy shaklini ko‘rmaydi yoki uning mazmunini idrok qilmaydi, u mazmunli obrazni idrok etadi.

Xuddi shu mazmunli obraz lisoniy belgiga aylanadi va bu belgi ma’nosining o‘zagini tashkil qiladi. Lekin voqelik - ong - lisoniy belgi o‘rtasidagi bunday uzviylikni oddiy takrorlash ko‘rinishida talqin etmaslik kerak. Chunki ong voqelikni lisoniy belgi vositasida oddiygina aks ettirmaydi, balki sub’yekt uchun muhim bo‘lgan belgi -xususiyatlarini ajratadi hamda ular asosida idrok etilayotgan ob’yekt (predmet, hodisa) ning namunaviy modelini yaratadi. Ongning bu turdagi analitik - tahliliy faoliyati amalga oshishida lisoniy belgilarning roli alohida e’tiborga loyiq.

Xulosa qilib aytganda, “Konsept” tushunchasini o‘qitishda eng avvalo o‘qitilayotgan terminning qaysi ekanligi haqida bir to‘xtamga kelish kerak edi. Konsept-tushunchasini leksik birlik sifatida ham adabiyotshunoslik unsuri obraz sifatida ham o‘qitish mumkin deb o‘ylaymiz. Bulardan qaysi biri birlamchi bo‘lishi mumkin degan savolga biz konsept eng avvalo lisoniy lug’aviy birlik deya javob beramiz.

Uning adabiyotshunoslik, falsafada pragmatika va boshqalarida qo‘llanilishi ikkilamchidir degan fikrdamiz. Demak, konsept lug’aviy birlik sifatida metodika ilmi va amaliyotining leksik bo‘limida o‘qitilishi lozim.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. –T., 1985.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах: Сангзор, 2006 Аюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари илмий мақолалар тўплами.-Тошкент:ЎзМУ, 2007.
3. Муҳамедова С. Когнитив лингвистика: вужудга келиши, асосий тушунчалари ва йўналишлари.
4. F.Jumaeva. Antroponimlarda jins tushunchasining ifodalanishi. O‘TA, 2012, 3-son
5. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Тошкент: Фан, 1966.
6. Mirzayev T. Musoqulov A.,Sarimsoqov B., O‘zbek xalq maqollari T., Sharq 2012.
7. Jamoxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.-T., 2004
8. Ishaev A. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari.-T., Fan, 1977.
9. Abdiev M. Sohaviy leksikaning sistem tahlili. DDA., -T, 2004
10. Ne’matov H. R.Rasulov. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –T, 1995.

ISSN 3030-3907